บทคัดย่อ

ย่านตลิ่งชัน : ประวัติศาสตร์ พัฒนาการ และการเปลี่ยนแปลง

ย่านตลิ่งชันมีประวัติศาสตร์ พัฒนาการ และการเปลี่ยนแปลงมาช้านานนับแต่สมัยอยุธยาจนถึงปัจจุบัน เป็นพื้นที่ที่มีคุณค่าทั้งเชิงนิเวศและวัฒนธรรม เป็นดินแดนเครือข่ายสายน้ำ เคยเป็นพื้นที่สวนดั้งเดิม ที่นา และสวนผัก เป็นที่ตั้งถิ่นฐานของคนไทยและจีนทั้งที่นับถือศาสนาพุทธ ศาสนาคริสต์ และความเชื่อแบบจีน ด้วยความเป็นพื้นที่อยู่ใกล้ใจกลางกรุงเทพมหานครจึงได้รับการพัฒนาและเกิดการเปลี่ยนแปลง จนปัจจุบันย่านตลิ่งชันมิใช่ย่านทำนาและสวนผัก ส่วนพื้นที่สวนดั้งเดิมเหลืออยู่น้อยมาก ซึ่งทุกวันนี้ชาวสวนย่านตลิ่งชันที่ยังรักในถิ่นฐานพยายามรักษาวิถีชีวิตชาวสวนวัฒนธรรมชาวน้ำชาวคลองไว้ท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลง ทำให้ปัจจุบันย่านตลิ่งชันยังเป็นแหล่งเรียนรู้ทั้งระบบนิเวศและวัฒนธรรมที่สำคัญแห่งหนึ่งของกรุงเทพมหานคร

Abstract

Thalingchan: a History of Development and Changes

Talingchan has a long and interesting history dating from the Ayutthaya Period. It is a place where three different religions: Buddhists, Christians and Confusions, have lived together in harmony for around 200 years. Talingchan was once famous as a land of canals and waterways with an abundance of orchards, paddy fields and vegetable; the local people were known as canal people who were very good at agriculture. However, due to the fact that Talingchan is adjacent to the Bangkok metropolitan area it has been massively developed, resulting in huge changes to its geography and the resident's lifestyle. The paddy fields are now all gone and vegetable beds can hardly be seen. Very few canals are left. Nowadays, among the winds of change, the last groups of local people have been trying very hard to survive by preserving their traditional lifestyle, as well as the local ecology and culture.

ย่านตลิ่งชัน : ประวัติศาสตร์ พัฒนาการ และการเปลี่ยนแปลง

*สุภาภรณ์ จินดามณีโรจน์**

Suphaphorn Jindamaneerojana

ย่านตลิ่งชันเป็นพื้นที่ราบลุ่มทางตะวันตกของกรุงเทพมหานคร ในอดีตเป็นพื้นที่เต็มไปด้วยคูคลองราวกับเวนิสตะวันออก จึงมีผู้คนทั้งไทยและจีนตั้งถิ่นฐาน ทำสวน ทำนา และปลูกผัก จนกลายเป็นแหล่งผลิตอาหารหล่อเลี้ยงชาวกรุงเทพมหานครและจังหวัดใกล้เคียงมาช้านาน ต่อมาเมื่อมีการพัฒนาความเจริญเข้าสู่ย่านนี้ด้วยการสร้างถนนสายต่างๆ ทำให้ปัจจุบันพื้นที่ทำนาและสวนผักหมดไปกลายเป็นบ้านจัดสรรและสถานที่ราชการ เหลือพื้นที่สวนดั้งเดิมอยู่ไม่มากที่ชาวตลิ่งชันภาคภูมิใจและพยายามช่วยกันรักษาไว้

พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงย่านตลิ่งชันจึงเป็นที่น่าศึกษา เพื่อให้เข้าใจวิถีชีวิตวัฒนธรรมชาวสวนชาวคลองย่านตลิ่งชัน

แม่น้ำลำคลอง : สายใยชีวิตของชาวย่านตลิ่งชัน

พื้นที่ย่านตลิ่งชัน คือ พื้นที่เขตตลิ่งชันและบริเวณโดยรอบ พื้นที่นี้อยู่ทางตะวันตกของใจกลางกรุงเทพมหานคร ซึ่งปัจจุบันกรุงเทพมหานครมีการแบ่งกลุ่มพื้นที่ในการบริหารจัดการเมืองของกรุงเทพมหานครออกเป็น 12 กลุ่ม เขตตลิ่งชันและพื้นที่ใกล้เคียงได้รับการจัดให้อยู่ในกลุ่มมหาสวัสดิ์

---

* รองศาสตราจารย์, หมวดวิชาประวัติศาสตร์ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

แผนที่แสดงเขตตลิ่งชัน ซึ่งอยู่ในกลุ่มมหาสวัสดิ์
ที่มา : กองนโยบายและแผนงาน, สำนักผังเมือง, **ข้อมูลพื้นฐานเพื่อการผังเมือง** *(กรุงเทพฯ : สำนักผังเมือง, 2547), 22.*

ซึ่งกลุ่มนี้ประกอบด้วยพื้นที่ 4 เขต ได้แก่ เขตทวีวัฒนา เขตตลิ่งชัน เขตบางแค และเขตหนองแขม ซึ่งพื้นที่เหล่านี้จัดเป็นเขตเกษตรกรรมและที่อยู่อาศัยที่ยังคงมีสภาพแวดล้อมที่ดีอยู่[1]

พื้นที่เขตตลิ่งชันเดิมตั้งอยู่ทางด้านตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม (ปัจจุบัน คือ คลองบางกอกน้อย คลองชักพระ และคลองบางกอกใหญ่) ทิศเหนือของเขตตลิ่งชันจรดคลองมหาสวัสดิ์ (ฝั่งตรงข้าม คือ อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี) ทิศตะวันออกจรดถนนกาญจนาภิเษก และทิศใต้จรดคลองบางเชือกหนัง

ภายในพื้นที่เขตตลิ่งชันมีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มเต็มไปด้วยคูคลองสายน้ำซึ่งไหลขนานกันในแนวตะวันตกมาทางตะวันออกสู่ลำแม่น้ำเจ้า-พระยา (สายเดิม) คลองที่สำคัญนับจากด้านเหนือลงมา ได้แก่ คลองมหาสวัสดิ์ คลองบางระมาด คลองบางพรหม คลองบางน้อย และคลองบางเชือกหนัง นอกจากนี้ระหว่างคลองต่างๆ ยังมีการขุดคลองลัดเชื่อมไปมาหาสู่กัน[2]

ชาวย่านตลิ่งชันในอดีตจึงพึ่งพาสายน้ำและลำคลอง มีวิถีชีวิตชาวน้ำชาวคลอง ใช้เส้นทางคมนาคมด้วยเรือเป็นหลัก ชาวตลิ่งชันจึงเป็นชาวสวนชาวนา มีชีวิตอย่างสุขสงบและพอเพียงมาช้านาน

---

[1] กองนโยบายและแผนงาน, สำนักผังเมือง, **ข้อมูลพื้นฐานเพื่อการผังเมือง** (กรุงเทพฯ : สำนักผังเมือง, 2547), 22.

[2] มหาวิทยาลัยศิลปากร, คณะโบราณคดี, **รายงานฉบับสมบูรณ์ โครงการชุมชนท่องเที่ยวแบบยั่งยืน (เพิ่มเติม) ย่านตลาดน้ำตลิ่งชันและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง เขตตลิ่งชัน** (กรุงเทพฯ : กองการท่องเที่ยว สำนักวัฒนธรรม กีฬา และการท่องเที่ยว กรุงเทพมหานคร ร่วมกับ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2550), 12.

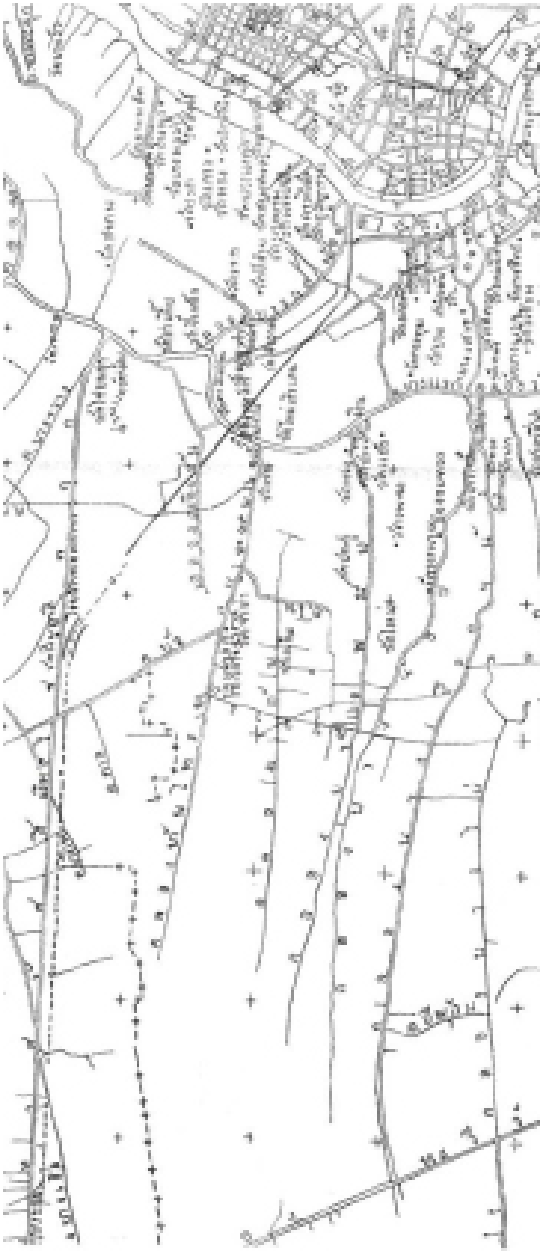

แผนที่เก่าแสดงลำคลองในสมัยรัชกาลที่ 5 ของพื้นที่ย่านเขตตลิ่งชัน
*ที่มา : กรมแผนที่ทหาร, **แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2431 - 2474** (กรุงเทพฯ : กรมแผนที่ทหาร, 2527).*

ตลิ่งชัน : มีชุมชนเก่าแก่นับแต่สมัยอยุธยา

จากวรรณคดีนิราศเก่าแก่เกือบ 500 ปีมาแล้ว คือ “กำสรวลสมุทร” (เชื่อว่าอาจแต่งขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 ต่อสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 หรือระหว่าง พ.ศ. 2031 – พ.ศ. 2072) ได้กล่าวถึงการเดินทางด้วยเรือจากพระนครศรีอยุธยาลงมาตามลำแม่น้ำเจ้าพระยาที่มีลักษณะคดโค้ง โดยเฉพาะบริเวณตั้งแต่จังหวัดนนทบุรี ผ่านลงมาถึงใกล้ย่านบางกอกหรือลำแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม (ซึ่งปัจจุบัน คือ คลองบางกอกน้อย คลองชักพระ และคลองบางกอกใหญ่) และได้กล่าวถึงชุมชนสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาที่มีอยู่แล้วในบริเวณนี้หลายแห่ง เช่น บางกรูด บางพลู บางเขน ฉมังราย **บางระมาด บางฉนัง** บางจาก และบางนางนอง เป็นต้น โดยเฉพาะบางระมาดและบางฉนังนั้นเป็นชุมชนที่อยู่ในพื้นที่ย่านตลิ่งชัน แสดงว่าราวเกือบ 500 ปีมาแล้ว บริเวณนี้มีชุมชนเก่าแก่และเป็นย่านสวนผลไม้ มีทั้งกล้วย อ้อย มะม่วง ขนุน มะปราง มะพร้าว และหมาก เป็นต้น ผู้คนคึกคัก นำผลหมาก รากไม้ ของสวนและขนมมาแลกซื้อขายกัน[3]

ต่อมาในสมัยสมเด็จพระชัยราชา (พ.ศ. 2077 - พ.ศ. 2089) โปรดฯ ให้ขุดคลองลัดบางกอก (จากบริเวณหน้ามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ท่าพระจันทร์ ในปัจจุบันถึงหน้าโรงเรียนราชินี) ทำให้กระแสน้ำตัดตรงและขยายใหญ่ขึ้น กลายเป็นลำแม่น้ำพระยาปัจจุบัน ส่วนลำแม่น้ำเจ้าพระยาเดิมกลายเป็นคลองบางกอกน้อย คลองชักพระ และคลองบางกอกใหญ่ดังเช่นที่เห็นในปัจจุบัน การขุดคลองลัดบางกอกซึ่งเป็นหนึ่งในคลองลัดหลายแห่งในสมัยอยุธยานี้ ช่วยย่นระยะทางการเดินเรือจากปากอ่าวขึ้นลงพระนครศรีอยุธยา

---

[3] สุจิตต์ วงษ์เทศ, **กรุงเทพฯ มาจากไหน?** (กรุงเทพฯ : มติชน, 2548), 22-29.

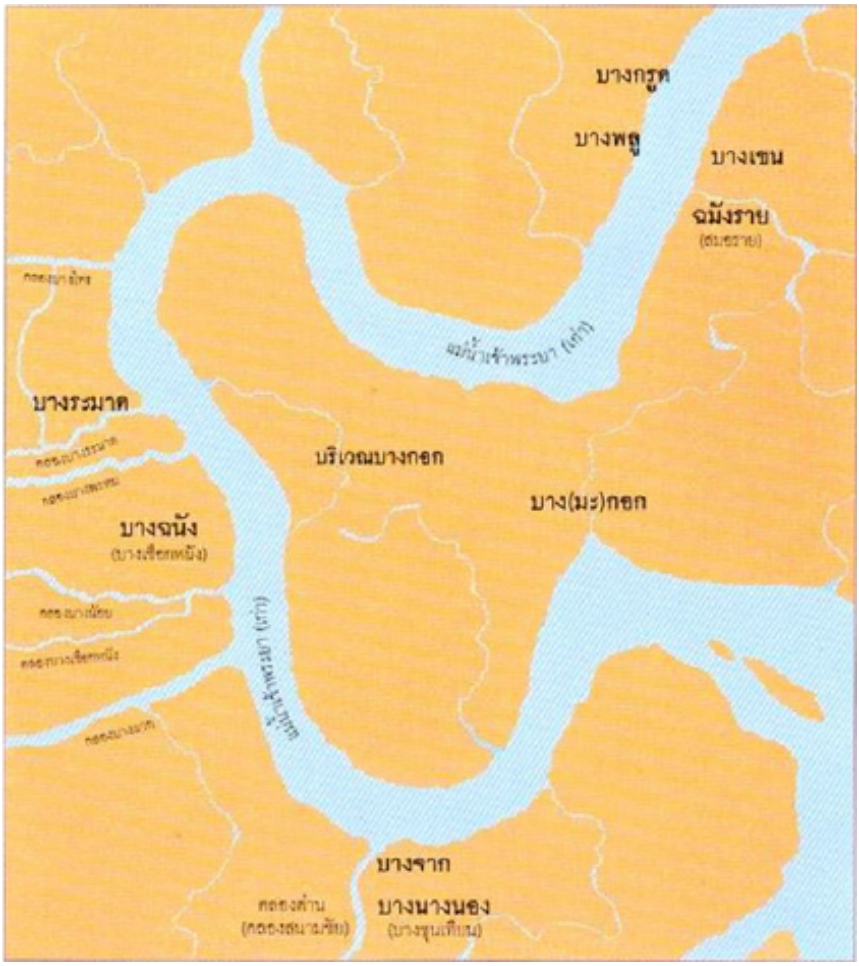

แม่น้ำเจ้าพระยาเดิมก่อนขุดคลองลัดบางกอก

*ที่มา : สุจิตต์ วงษ์เทศ, **กรุงเทพฯ มาจากไหน?** (กรุงเทพฯ : มติชน, 2548), 22.*

ราชธานีในขณะนั้นซึ่งเป็นทั้งเมืองหลวงเมืองท่าการค้านานาชาติและเป็นศูนย์กลางเศรษฐกิจที่สำคัญของราชอาณาจักร[4]

พื้นที่เขตตลิ่งชันจึงกลายเป็นพื้นที่ทางด้านตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่ามานับแต่สมัยอยุธยาตอนกลาง

ย่านตลิ่งชัน : สวนในบางกอก

ในสมัยอยุธยาตอนกลางถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ย่านตลิ่งชันเป็นพื้นที่สวนหนึ่งของ "สวนในบางกอก" เนื่องจากพื้นที่ของเขตตลิ่งชันเป็นพื้นที่ราบลุ่ม มีแม่น้ำลำคลองสาขามากมาย และอยู่ไม่ไกลจากทะเล ทำให้ดินบริเวณเขตตลิ่งชันมีลักษณะเป็นดินลักจืดลักเค็ม เหมาะกับการปลูกผลไม้และผลไม้ที่ปลูกในย่านนี้จึงมีรสชาติอร่อย[5]

ย่านตลิ่งชันจึงเป็นย่านปลูกผลไม้ที่มีชื่อเสียงและเก่าแก่มากว่า 500 ปี นับแต่สมัยอยุธยาตอนกลาง ดังที่กวีพรรณนาไว้ในวรรณคดีนิราศกำสรวลสมุทรเมื่อเกือบ 500 ปีมาแล้ว และยิ่งกว่านั้นเมื่อราชทูตชาวฝรั่งเศสเดอ ลา ลูแบร์ เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. 2199 – พ.ศ. 2231) ได้บันทึกและวาดรูปพืชพรรณผลไม้ย่านบางกอกไว้เมื่อ 300 ปีที่ผ่านมา เช่น หมาก มะพร้าว ทุเรียน มะม่วง และอื่นๆ เป็นต้น[6]

การทำสวนบริเวณย่านตลิ่งชัน เป็น**การทำสวนแบบยกร่อง ทำเป็นขนัด มีร่องน้ำ และลำประโดง เป็นรูปแบบของการอาศัยความรู้ภูมิปัญญา**

---

[4] เรื่องเดียวกัน, 34-35.

[5] สุดารา สุจฉายา, **ธนบุรี** (กรุงเทพฯ : สารคดี, 2542), 22-24.

[6] สุจิตต์ วงษ์เทศ, **กรุงเทพฯ มาจากไหน?**, 56-57.

ต้นหมาก

ต้นมะพร้าว

ต้นทุเรียน

ที่มา : สุจิตต์ วงษ์เทศ, ***กรุงเทพฯ มาจากไหน?*** *(กรุงเทพฯ : มติชน, 2548), 55-57.*

ในการจัดการน้ำและรูปแบบในการจัดการน้ำ ลักษณะการจัดการน้ำเช่นนี้ไม่พบในพื้นที่ภาคอื่น

ดังนั้นเขตตลิ่งชันในอดีตจึงเป็นพื้นที่ที่มีทั้งชาวสวนและชาวนา บริเวณตลิ่งชันจึงเป็นอู่ข้าวอู่น้ำและเป็นแหล่งผลาหารที่สำคัญแห่งหนึ่งในสมัยอยุธยา สมัยกรุงธนบุรี จวบจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

ตลิ่งชัน : การตั้งถิ่นฐานและการขยายชุมชน

ผู้คนที่ตั้งถิ่นฐานในเขตตลิ่งชันในสมัยอยุธยาตอนปลายจะอยู่บริเวณสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาเดิม คือ คลองบางกอกน้อยและคลองชักพระ โดยเฉพาะบริเวณปากคลองบางระมาด ปากคลองบางพรม คลองมอญบริเวณที่เชื่อมกับปากคลองบางน้อย และปากคลองบางเชือกหนังมากกว่าตอนในของบรรดาคลองต่าง ๆ

แผนที่เขตตลิ่งชัน

ที่มา : ปรับปรุงจาก มหาวิทยาลัยศิลปากร, คณะโบราณคดี, ***รายงานฉบับสมบูรณ์ โครงการชุมชนท่องเที่ยวแบบยั่งยืน (เพิ่มเติม) ย่านตลาดน้ำตลิ่งชันและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง เขตตลิ่งชัน****, 15.*

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 จึงมีผู้คนหนีภัยสงคราม และอพยพจากกรุงศรีอยุธยาลงมายังกรุงธนบุรี และรอบ ๆ กรุงธนบุรี รวมทั้งอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งและชุมชนตามปากคลองและด้านในของคลองต่าง ๆ ในเขตตลิ่งชันมากขึ้น

ต่อมาเมื่อมีการสถาปนากรุงเทพมหานครขึ้นใน พ.ศ. 2325 จึงมีผู้คนอพยพเข้าไปตั้งถิ่นฐานมากขึ้นทั้งชาวไทยและชาวจีน ซึ่งส่วนใหญ่ดำรงชีพด้วยการทำสวน ทำนา และมีการขยายชุมชนเข้าสู่ริมสองฝั่งของคลองสาขาต่าง ๆ ตอนในมากขึ้น เกิดเป็นชุมชนต่าง ๆ กระจายอยู่ทั่วย่านนี้ โดยคนไทยจะสร้างวัดเป็นศูนย์กลางชุมชน คนจีนจะมีศาลเจ้าเป็นศูนย์รวมจิตใจ แต่จะมีคนจีนบางกลุ่มที่นับถือศาสนาคริสต์จะมีโบสถ์คริสต์เป็นศูนย์รวม[7]

ชุมชนชาวไทยย่านตลิ่งชัน

ชุมชนคนไทยซึ่งเป็นกลุ่มคนกลุ่มใหญ่ของย่านตลิ่งชันตั้งถิ่นฐานกันมาช้านานโดยมีวัดเป็นศูนย์กลางและกระจายตัวอยู่ตามลำคลองต่าง ๆ ได้แก่ บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาเดิม (คลองบางกอกน้อยและคลองชักพระ) คลองบางระมาด คลองบางพรม และคลองมอญ แยกสู่คลองบางกอกน้อยและคลองบางเชือกหนัง

---

[7] มหาวิทยาลัยศิลปากร, คณะโบราณคดี, **รายงานฉบับสมบูรณ์ โครงการชุมชนท่องเที่ยวแบบยั่งยืน (เพิ่มเติม) ย่านตลาดน้ำตลิ่งชันและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง เขตตลิ่งชัน** (กรุงเทพฯ : กองการท่องเที่ยว สำนักวัฒนธรรม กีฬา และการท่องเที่ยวกรุงเทพมหานคร ร่วมกับ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2550), 14-15.

ชุมชนย่านแม่น้ำเจ้าพระยาเดิม (คลองบางกอกน้อยและคลองชักพระ) ได้แก่ ชุมชนวัดชัยพฤกษมาลา วัดน้อยใน วัดไก่เตี้ย วัดตลิ่งชัน วัดช่างเหล็ก วัดเรไร วัดกาญจนสิงหาสน์ วัดรัชฎาธิฐาน วัดปากน้ำฝั่งเหนือ และวัดปากน้ำฝั่งใต้ ในอดีตและเมื่อ 50 ปีที่ผ่านมาชุมชนรอบ ๆ วัดเหล่านี้ล้วนยังเป็นชุมชนชาวสวน และมีผู้คนมากกว่าในคลองสาขา[8]

ชุมชนย่านคลองบางระมาด ได้แก่ ชุมชนย่านวัดมณฑป วัดสมรโกฏิ วัดทอง วัดจำปา และวัดมะกอก เมื่อ 50 ปีที่แล้วบริเวณปากคลองบางระมาดยังคงเป็นย่านปลูกผลไม้ที่มีชื่อเสียงมาแต่โบราณ ผลไม้ที่มีชื่อ ได้แก่ ทุเรียน ละมุด มะไฟ กระท้อน มะม่วง มังคุด ส้ม และมะพร้าว ผลไม้ย่านนี้รสชาดอร่อยมาก ทุเรียนที่มีชื่อ ได้แก่ พันธุ์ก้านยาว อีลวง และจอกลอย ส่วนส้มเขียวหวานนั้น ชาวบ้านเล่าว่าเมื่อ 70 – 80 ปีก่อน ย่านบางระมาดนี้เป็น

บ้านสวนริมคลอง

สวนผลไม้ยกร่องหลังวัดมณฑป (คลองบางระมาด)

[8] เรื่องเดียวกัน, 16. และสัมภาษณ์ นพดล มาเสริมสิน, 9 มกราคม 2551.

แหล่งแพร่กิ่งพันธุ์ส้มเขียวหวานไปสู่ที่อื่นๆ[9]

ความอุดมสมบูรณ์ด้วยผลไม้ย่านนี้และมีผู้คนอยู่ค่อนข้างหนาแน่น ทำให้เกิดตลาดน้ำบางระมาดขึ้นบริเวณปากคลองบางระมาด และเลิกไปเมื่อหลายสิบปีก่อน

ชุมชนย่านคลองบางพรม ได้แก่ ชุมชนย่านวัดกาญจนสิงหาสน์ วัดรัชฎาธิฐาน วัดปราสาท และวัดอินทราวาส (วัดประดู่) เมื่อ 50 ปีที่แล้ว ชุมชนย่านคลองบางพรมในอดีตทำสวนอยู่ปากคลอง ถัดเข้ามาด้านในยังเป็นท้องนา ดังจะเห็นร่องรอย คือ ปัจจุบันมีศาลพระแม่โพสพเก่าอยู่ริมคลองบางพรมใกล้แยกคลองลัดมะยม ซึ่งในอดีตเป็นศูนย์รวมของการทำพิธีกรรมย่านนี้ การทำนาย่านนี้ได้เปลี่ยนเป็นสวนเมื่อราว 30 ปีเศษ[10]

ชุมชนย่านคลองบางน้อย ได้แก่ ชุมชนย่านวัดเกาะ (ตั้งอยู่บริเวณเกาะทางแยกคลองบางน้อยและคลองบางเชือกหนัง) วัดกระโจมทอง และวัดสะพาน เมื่อ 50 ปีที่แล้วบริเวณย่านนี้จะมีสวนเฉพาะปากคลอง ถัดเข้าไปด้านในคลองจะทำนา บริเวณคลองบางน้อยนี้มีลักษณะเป็นที่ลุ่มกว่าคลองบางพรมและคลองบางระมาด ในอดีตได้รับผลกระทบจากน้ำขึ้นน้ำลง ผู้คนตอนในที่จะเดินทางไปปากคลองและที่อื่นๆ ต้องเดินเลาะคลองไปขึ้นเรือแท็กซี่ที่วัดเกาะ เพราะเวลาน้ำลงเรือแท็กซี่จะเกยน้ำตื้น (ต่อมาในช่วงหลัง

---

[9] สุกัญญา สุจฉายา, **ความเชื่อและพิธีกรรมในวิถีชีวิตของชาวสวนคลองบางระมาด ธนบุรี**, ทุนวิจัยสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544, 43-45. และสัมภาษณ์ ทวีศักดิ์ หว่างจันทร์, 13 พฤษภาคม 2554.

[10] สัมภาษณ์ บุญช่วย ปานพรม, 12 พฤศจิกายน 2553.

มีเรือหางยาวที่สามารถแล่นผ่านน้ำตื้นเข้าสู่ตอนในคลองได้)[11]

ชุมชนย่านคลองบางเชือกหนัง เป็นคลองที่อยู่ตอนล่างสุดของเขตตลิ่งชัน อยู่ถัดจากคลองบางน้อยลงไปและอยู่บริเวณแยกตรงวัดเกาะ เช่นเดียวกับคลองบางน้อย ชุมชนคลองบางเชือกหนัง ได้แก่ วัดเกาะเป็นศูนย์รวมปากคลอง วัดทอง วัดพิกุล วัดกำแพง วัดตะล่อม และวัดมะพร้าวเตี้ย บริเวณย่านนี้เป็นที่ลุ่มต่ำ และเมื่อ 50 ปีที่แล้วบริเวณปากคลองยังเป็นพื้นที่สวนมีผู้คนอยู่หนาแน่นมาช้านานเช่นเดียวกัน ถัดเข้าไปด้านในคลองบางเชือกหนังจะเป็นพื้นที่ทำนา[12]

เขตตลิ่งชันเป็นพื้นที่เรือกสวนไร่นามาแต่สมัยอยุธยาจวบจนปัจจุบัน ดังนั้นวัดในเขตตลิ่งชันซึ่งปัจจุบันมีมากมาย 30 กว่าวัด มีทั้งวัดเก่าแก่สมัยอยุธยาตอนกลางและตอนปลาย วัดที่บูรณะและสร้างใหม่ในสมัยธนบุรีและสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ แสดงถึงการตั้งถิ่นฐาน การอพยพ และการขยายชุมชนอย่างต่อเนื่องนับแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

พุทธศาสนาจึงเป็นศูนย์รวมจิตใจของชุมชนคนไทยย่านตลิ่งชัน ซึ่งต่างศรัทธายึดมั่นและทำนุบำรุงพระศาสนา ต่างอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขตามวิถีชีวิตของชาวแม่น้ำลำคลองย่านตลิ่งชัน

ชุมชนชาวจีนย่านตลิ่งชัน

ชาวจีนคงเป็นชนกลุ่มเล็กๆ ที่อพยพเข้ามาและกระจายตัวอยู่ปะปนกับคนไทยย่านตลิ่งชันนับแต่สมัยอยุธยาตอนปลายจนถึงสมัยกรุงรัตน-

---

[11] สัมภาษณ์ ชวน ชูจันทร์, 12 พฤศจิกายน 2553.

[12] สัมภาษณ์ ประยงค์ (ไม่ทราบนามสกุล), ชาวบางเชือกหนัง, 20 พฤศจิกายน 2550.

โกสินทร์ ส่วนใหญ่เป็นชาวจีนแต้จิ๋ว จีนแคะ และจีนไหหลำ ชาวจีนเหล่านี้มีอาชีพทำสวนและค้าขาย โดยเฉพาะเป็นพ่อค้าเข้ามาค้าขายแลกเปลี่ยนจวบจนในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - พ.ศ. 2453) จึงได้ปรากฏการตั้งถิ่นฐานของคนจีนย่านตลิ่งชันเป็นกลุ่มใหญ่ขึ้น 2 แห่ง คือ บริเวณริมคลองบางเชือกหนังและบริเวณริมคลองมหาสวัสดิ์

ชาวจีนย่านคลองบางเชือกหนัง จะตั้งถิ่นฐานสองฝั่งคลองบางเชือกหนังตอนกลาง ซึ่งจะอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานเมื่อใดไม่ทราบแน่ชัด แต่ในราวตอนต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ได้ปรากฏคริสตชนจีนกลุ่มหนึ่ง ซึ่งส่วนใหญ่มีอาชีพทำสวน (ปลูกหมาก พลู มะพร้าว ฯลฯ) และค้าขาย ได้รวมกลุ่มกันและสร้างโรงสวดเล็กๆ ทำด้วยไม้ไผ่เป็นที่ประกอบศาสนกิจใน พ.ศ. 2428 ต่อมาใน พ.ศ. 2433 จึงได้มีการสร้างวัดหลังแรกขึ้นริมคลองบางเชือกหนัง (ริมคลองบางเชือกหนังฝั่งเขตตลิ่งชันในปัจจุบัน) และได้ชื่อว่า วัดพระตรีเอกานุภาพ โดยอยู่ภายใต้การดูแลของวัดกาลหว่าร์และวัดอื่นๆ ที่จะส่งพระสงฆ์สับเปลี่ยนกันมาปกครองดูแล จนกระทั่ง พ.ศ.2495 วัดนี้ได้รับการยกฐานะให้ปกครองตนเอง มีเจ้าอาวาสของตนเองไม่จำเป็นต้องขึ้นกับวัดอื่นๆ อีกจนทุกวันนี้[13]

---

[13] อนุสรณ์ เปิด - เสกวัดธรรมาสน์นักบุญเปโตร 20 กุมภาพันธ์ 1999 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อัสสัมชัญ, 2542), 21-25.

วัดพระตรีเอกานุภาพ (วัดหลังแรก)

นักบุญเปโตร

วัดธรรมมาสน์นักบุญเปรโต (วัดหลังที่สอง)
ปัจจุบันถูกรื้อแล้ว

ที่มา : **อนุสรณ์ เปิด – เสกวัดธรรมาสน์นักบุญเปโตรฯ**, 27, 50 และ 52.

วัดพระตรีเอกานุภาพนี้ได้มีการสร้างวัดใหม่หลังที่ 2 ขึ้นใน พ.ศ. 2497 เนื่องจากวัดหลังแรกเริ่มผุพัง เมื่อสร้างเสร็จได้นามวัดใหม่ว่า**วัดธรรมาสน์-นักบุญเปโตร** ระยะนี้สัตบุรุษบางเชือกหนังเพิ่มจำนวนขึ้น ซึ่งส่วนใหญ่เป็นลูกหลานชาวจีนที่ต่างได้รับการศึกษาจากโรงเรียนตรีมิตรวิทยาซึ่งสร้างขึ้นนับแต่ พ.ศ. 2461 วัดนี้ได้มีการพัฒนาการศึกษาให้แก่ชาวบางเชือกหนังอย่างต่อเนื่อง ต่อมาใน พ.ศ. 2550 ได้มีการสร้างวัดและโรงเรียนขึ้นใหม่ที่ใหญ่และกว้างขวางขึ้นด้านฝั่งตรงข้ามซึ่งอยู่ในพื้นที่เขตภาษีเจริญ[14]

คลองขุดใหม่ จากหนังสือแผนที่ Library World Atlas
*ที่มา : อเนก นาวิกมูล, **เปิดกรุภาพเก่า** (กรุงเทพฯ : สายธาร, 2546), 262.*

[14] เรื่องเดียวกัน, 25-33.

คริสตชนชาวบางเชือกหนังนับเป็นกลุ่มคริสตชนจีนเก่าแก่แห่งหนึ่งของกรุงเทพมหานคร และที่น่าสนใจคือเป็นกลุ่มคริสตชนชาวสวนเป็นส่วนใหญ่ ต่างยังมีความทรงจำและเรื่องราวร่วมกันมา จึงมีความผูกพันรักใคร่และอยู่ร่วมกันอย่างสมานสามัคคีกันจนถึงรุ่นลูกหลานจนทุกวันนี้

ชาวจีนย่านคลองมหาสวัสดิ์ เป็นกลุ่มชาวจีนย่านตลิ่งชันอีกกลุ่มหนึ่งที่เก่าแก่ ซึ่งมีการตั้งถิ่นฐานภายหลังการขุดคลอง

คลองมหาสวัสดิ์เป็นคลองที่อยู่ตอนบนของย่านตลิ่งชัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดีจ้างชาวจีนเป็นแรงงานขุดใน พ.ศ. 2403 เพื่อเชื่อมแม่น้ำอ้อม (คลองบางกอกน้อยตอนบนหรือลำแม่น้ำเจ้าพระยาเดิม) ตรงวัดชัยพฤกษมาลาตัดตรงไปออกแม่น้ำท่าจีนบริเวณเหนือศาลเจ้าสุบิน อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม คลองมหาสวัสดิ์นี้มีชื่อเรียกขานกันทั่วไปว่า **“คลองขุดใหม่”** หรือ **“คลองขุด”**[15]

เมื่อขุดคลองมหาสวัสดิ์เสร็จ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานที่สองฝั่งคลอง (ด้านใต้คลองเป็นเขตตลิ่งชัน กรุงเทพฯ ด้านเหนือคลองเป็นเขตอำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี บางส่วนอยู่ในเขตอำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม) ให้แก่พระราชโอรส พระราชธิดา พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนาง ทำให้เกิดการเปิดพื้นที่ย่านตลิ่งชันตอนเหนือเป็นที่ทำนา แต่คงมีการทำนาในระยะแรกๆ บ้าง เพราะชาวจีนที่ขุดคลองบางคนได้ขอเช่าที่เจ้านายทำสวนผลไม้และทำสวนผัก **ต่อมามีชาวจีนทั้ง**

---

[15] อภิลักษณ์ เกษมผลกูล, **มหาสวัสดิ์ 150 ปี มหานทีพระราชทาน** (นครปฐม : คณะศิลปะศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, 2553), 9-15

จากเมืองจีน จากกรุงเทพมหานครและจังหวัดอื่น ๆ อพยพเข้าไปเช่าที่ดินทำมาหากินตั้งถิ่นฐานมากขึ้น ชาวจีนเหล่านี้ส่วนใหญ่นิยมปลูกผัก ทำให้ย่านคลองมหาสวัสดิ์กลายเป็นย่านสวนผักมานานนับ 100 ปี[16]

บริเวณสองฝั่งคลองมหาสวัสดิ์ส่วนใหญ่จึงเป็นชุมชนชาวจีนที่กระจายตัวอยู่ เราจึงพบศาลเจ้าตามริมคลองหลายแห่งที่สำคัญ เช่น ศาลเจ้าเซียมซือกง ศาลเจ้าพ่อเห้งเจีย และโรงเจต้นโพธิ์[17]

เจ้าพ่อเห้งเจีย

โรงเจต้นโพธิ์

[15] สัมภาษณ์ ชูศักดิ์ แซ่เตียว และสุนีย์ จงสิทธิสัจจะกุล, 4 มีนาคม 2554.

[17] สัมภาษณ์ กมล ตั้งจิตวิสุทธิ์, และวัฒนา ตรีวิทยากุล, 26 กุมภาพันธ์ 2554; สัมภาษณ์ วิชัย ศิริวิไลกุล, 13 เมษายน 2554.

ศาลเจ้าเซียมซือกง

ชุมชนตลิ่งชัน : แหล่งสวนผลไม้ นา และสวนผัก

ย่านตลิ่งชันเป็นแหล่งสวนผลไม้มีชื่ออยู่บริเวณปากคลองบางระมาด บางพรม บางน้อย และบางเชือกหนัง ถัดเข้ามาตอนในเป็นท้องนา เมื่อขุดคลองมหาสวัสดิ์ พ.ศ. 2403 (ในรัชกาลที่ 4) พื้นที่ริมคลองมหาสวัสดิ์จึงค่อยๆ พัฒนากลายเป็นย่านสวนผักต่อมา ในอดีตตลิ่งชันจึงเป็นแหล่งสวนผลไม้ นาข้าว และสวนผักหล่อเลี้ยงชาวกรุงเทพมหานครและจังหวัดอื่นๆ ใกล้เคียง

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ประมาณ พ.ศ. 2468 ได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการทำแผนที่คลองต่างๆ ในย่านตลิ่งชันเพื่อการดูแลและจัดการเกี่ยวกับการชลประทานในเขตตลิ่งชัน แผนที่นี้ยืนยันและแสดงให้เห็นชัดว่าในช่วงสมัยรัชกาลที่ 6 ในเขตตลิ่งชันยังคงมีพื้นที่ทำสวนและพื้นที่ทำนา

พื้นที่ทำนา ในเขตตลิ่งชันในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือเมื่อ 90 ปีที่ผ่านมา ได้แก่ บริเวณถัดจากปากคลองต่างๆ เข้ามาตอนใน โดยมีชื่อเรียกย่านทำนาต่างๆ เช่น ทุ่งนาตำบลบางระมาด ทุ่งนาตำบลบ้านไทร ทุ่งนา (แถบคลองศาลเจ้า) ทุ่งนาตำบลบางพรม และทุ่งนา

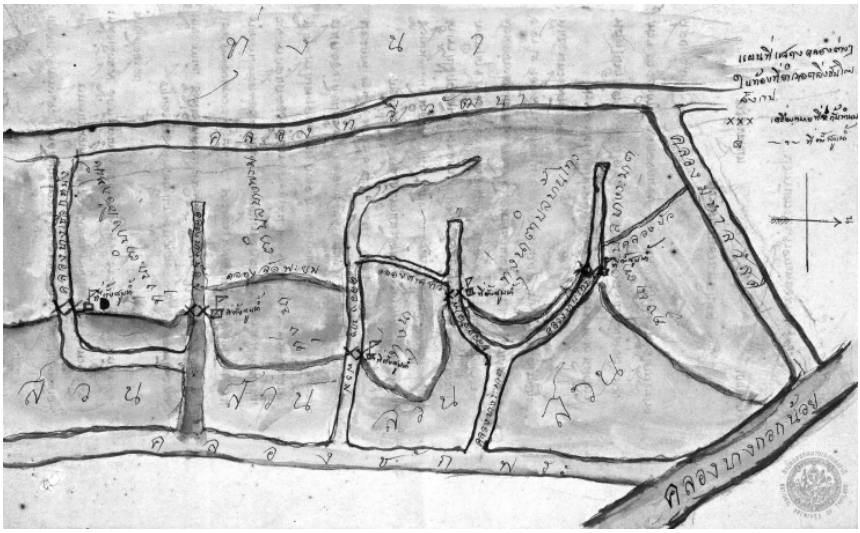

แสดงพื้นที่สวนอยู่ด้านตะวันออกของเขตตลิ่งชัน พื้นที่นาอยู่ตอนในในสมัย รัชกาลที่ 6
ที่มา : สำนักหอจดหมายเหตุแหงชาติ, ผ.ร.6 น. 421.

ตำบลบางเชือกหนัง เป็นเครื่องยืนยันว่า ตลิ่งชันเมื่อ 90 ปีที่แล้วคือแหล่งอู่ขาวอู่น้ำ[18]

ดังนั้นนับแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงสมัยต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เขตตลิ่งชันยังมีสภาพพื้นที่ทำนาประมาณครึ่งหนึ่งของพื้นที่ในเขตตลิ่งชัน ร่องรอยหลักฐานการทำนาในย่านนี้ที่ยังหลงเหลืออยู่ในปัจจุบัน คือ ศาลแม่โพสพเก่าริมคลองบางพรม

[18] สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ผ.ร.6 น. 421 เรื่อง แผนที่คลองต่างๆ ในท้องที่ อ.ตลิ่งชัน และบริเวณที่จะตั้งทำนบสูบน้ำช่วยเหลือชาวนา อ.ตลิ่งชัน พ.ศ. 2468.

ส่วนการค้าข้าวในอดีตนั้นจะมีชาวจีนพายเรือเอาของมาแลกข้าว ของที่นำมาส่วนใหญ่เป็นเครื่องอุปโภคบริโภคที่มักไม่ค่อยมีในพื้นที่ เช่น กะปิ น้ำปลา น้ำมัน ฯลฯ ต่อมาได้เกิดโรงสีขึ้นอยู่บริเวณริมคลองบางเชือกหนัง ประมาณ 2 - 3 โรง โดยคนจีนเป็นเจ้าของ โรงสีเหล่านี้ได้เลิกไปราว 30 ปีแล้ว

นาข้าว

ชาวบ้านเขตตลิ่งชันตอนในที่มีอายุประมาณ 50 – 80 ปีเศษ ยังมีความทรงจำเรื่องท้องนา การทำนา การทำขวัญข้าว การไหว้แม่โพสพ และบางบ้านยังมีรูปหล่อแม่โพสพองค์เล็กๆ เก็บรักษาไว้อยู่จนทุกวันนี้ ปัจจุบันชาวบ้านได้รวมกันสร้างศาลแม่โพสพใหม่ไว้ในวัดศิริวัฒนารามซึ่งเคยเป็นนาเก่าและใช้ผืนนาแห่งนี้สร้างวัดนี้แทนเมื่อราว 20 ปีเศษที่ผ่านมา[19]

ราว 70 ปีที่ผ่านมา ด้วยรายได้ที่ดีกว่า บริเวณตอนในด้านตะวันตกของบรรดาคลองต่างๆ ในเขตตลิ่งชันได้มีการปรับตัวและเปลี่ยนแปลงจาก

[19] สัมภาษณ์ ชวน ชูจันทร์, 12 พฤศจิกายน 2553.

ศาลแม่โพสพเก่าริมคลองบางพรม

รูปเคารพแม่โพสพในศาลแม่โพสพใหม่ ในวัดศิริวัฒนาราม

การทำนามาทำสวนผลไม้จนทั่ว เขตตลิ่งชันจึงกลายเป็นย่านสวนผลไม้ที่มีชื่อเสียง รสชาติอร่อย ส่งเข้าไปขายยังใจกลางกรุงเทพมหานคร

ผลไม้ที่มีชื่อเสียงในสมัยนั้น ได้แก่ ทุเรียน กระท้อน มะไฟ ลำไย ละมุด ชมพู่ กล้วย มะพร้าว ขนุน มะม่วง และส้มเขียวหวาน เป็นต้น พันธุ์ผลไม้จากสวนย่านตลิ่งชันนี้กลายเป็นแม่พันธุ์ของผลไม้ในย่านอื่นๆ ของประเทศต่อมา

สวนผักย่านคลองมหาสวัสดิ์ เป็นแหล่งปลูกผักที่มีชื่อกว่า 100 ปี

ชาวจีนส่วนใหญ่ที่ยึดอาชีพปลูกผักมักเป็นชาวจีนแต้จิ๋วและจีนแคะ ริมคลองมหาสวัสดิ์ทั้งสองฟากฝั่งกลายเป็นย่านปลูกผักเป็นส่วนใหญ่และเป็นการปลูกผักแบบยกร่อง ผักที่ปลูก ได้แก่ กุยช่าย คะน้า ผักกาดขาว ผักกาดเขียว กวางตุ้ง ถั่วฝักยาว แตงกวา มะเขือยาว ฟักทอง ขึ้นฉ่าย และต้นหอม เป็นต้น[20]

[20] สัมภาษณ์ ละออง อึ้งธรรมกุล, 13 เมษายน 2554.

ผักย่านนี้ระยะแรกจะมีพ่อค้าไปรับซื้อ เมื่อมีการปลูกผักกันมากขึ้น ระยะหลังจะส่งผักโดยทางเรือไปขายตลาดเก่า ตลาดท่าเตียน และปากคลองตลาด บริเวณขึ้นลงผักในเขตตลิ่งชันที่พ่อค้าหรือคนเรือนำผักลงเรือ เรียกว่า "สะพานผัก" นั้นจะอยู่ริมคลองมหาสวัสดิ์ มีหลายแห่ง แต่ที่สำคัญมี 2 แห่ง คือ **สะพานผักฝั่งเขตตลิ่งชันบริเวณริมคลองมหาสวัสดิ์ติดกับปากคลองศาลเจ้า และสะพานผักฝั่งตรงข้ามปากคลองศาลเจ้าซึ่งปัจจุบันอยู่ในพื้นที่ของเขตอำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี** [21]

สะพานผักฟาก อ.บางกรวย จ.นนทบุรี

สวนผักแบบยกร่อง

ย่านตลิ่งชันกับการเปลี่ยนแปลง

ชาวตลิ่งชันในอดีตมีวิถีชีวิตชาวสวนชาวนาต้องใช้ความขยันอดทนและอยู่แบบเศรษฐกิจพอเพียง ใช้การคมนาคมทางน้ำเป็นหลัก วิถีชีวิตของชาวตลิ่งชันเริ่มเปลี่ยนแปลงเมื่อเกิดน้ำท่วมใหญ่ 2 ครั้ง และเกิดการเปลี่ยน

[21] สัมภาษณ์ นิธิกานต์ เลิศหทัยกาญจน์, 13 เมษายน 2554.

แปลงอย่างรวดเร็วเมื่อมีการสร้างถนนขึ้นมากมายในเขตตลิ่งชัน

การเกิดน้ำท่วมใหญ่ย่านตลิ่งชัน 2 ครั้ง คือ ใน พ.ศ. 2485 และ พ.ศ. 2535

การเกิดน้ำท่วมใน พ.ศ. 2485 ส่งผลให้สวนและนาล่มและเสียหาย ต้นไม้ต่างๆ เช่น ทุเรียน มังคุด ละมุด มะไฟ มะม่วงพราหมณ์ และอื่นๆ ตาย นาล่ม ตามมาด้วยเศรษฐกิจตกต่ำ ข้าวยากหมากแพงเป็นที่จดจำของผู้เฒ่าผู้แก่ย่านตลิ่งชันเป็นอย่างดี

หลังจากนั้นชาวตลิ่งชันเริ่มปรับตัวค่อยเลิกทำสวนและทำนา หันมาทำ**สวนกล้วยไม้ สวนไม้ดอก** (เช่น เยอบีร่า ดาวเรือง) และ**พืชสวนครัวหรือที่ชาวบ้านเรียกว่าสวนต้มยำกัน** (เช่น โหระพา แมงลัก ตะไคร้ สะระแหน่ ข่า ขิง มะกรูด กะเพรา และเตย) ส่งขายปากคลองตลาด ทำให้เศรษฐกิจย่านตลิ่งชันดีขึ้น[22]

ครั้นต่อมาใน พ.ศ. 2535 เกิดน้ำท่วมหนักอีก สวนและนาย่านตลิ่งชันได้รับความเสียหายมากมายอีกครั้ง ทำให้ชาวบ้านไม่ค่อยฟื้นสวนและเลิกทำนากันหมด

ยิ่งกว่านั้นตลอดระยะเวลา 40 ปีที่ผ่านมามีการทยอยสร้างถนนหลายสายและสะพานมากมายในย่านตลิ่งชัน เช่น ถนนชัยพฤกษ ถนนสวนผัก ถนนพุทธมณฑลสาย 1 ถนนแก้วเงินทอง ถนนปากน้ำ - วัดกระโจม และถนนบางระมาด

---

[22] สัมภาษณ์ ไวพจน์ นัตทิม; สุรีย์ จุลเสวก และวันชัย นาคทอง, 20 พฤศจิกายน 2550.

ดอกเยอบีร่าไทย

สวนกล้วยไม้

สวนเตย

นอกจากนี้ยังมีการสร้างสะพานพระปิ่นเกล้า (พ.ศ. 2516) และถนนเชื่อมฝั่งพระนครกับฝั่งธนบุรีเข้าสู่ย่านตลิ่งชันทำให้การเดินทางจากใจกลางกรุงเทพมหานครสู่ย่านนี้สะดวกและรวดเร็ว อีกทั้งระยะหลังมีการสร้างเครือข่ายถนนเชื่อมโยงใยสู่ทุกส่วนของกรุงเทพมหานครผ่านย่านตลิ่งชัน ได้แก่

ถนนบรมราชชนนี ถนนกาญจนาภิเษก และถนนราชพฤกษ์ เป็นต้น[23]

พื้นที่ย่านตลิ่งชันเกือบ 30 ตารางกิโลเมตร แต่มีถนนสายต่างๆ ตัดนับกว่า 10 สาย ถนนตัดเข้าสู่พื้นที่ใดของตลิ่งชันจะทำให้ที่ดินมีราคาสูง จึงเกิดการซื้อที่ดินทำบ้านจัดสรร ถมคลองคู ลำประโดงต่างๆ พื้นที่นาและสวนผักจึงหมดไปจากย่านตลิ่งชัน เหลือแต่พื้นที่สวนซึ่งเป็นสวนผลไม้ดั้งเดิมและสวนพืชสวนครัวอยู่บ้างแต่ไม่มากนัก

การเปลี่ยนแปลงที่หยุดยั้งไม่ได้ ทำให้วิถีชีวิตชาวสวน ชาวคลองย่านตลิ่งชันที่อยู่กันมาช้านานกำลังเปลี่ยนแปลงและต้องปรับตัว แต่คนตลิ่งชันจำนวนไม่น้อยที่ยังรักถิ่นฐานยังคงยืนหยัดไม่ยอมขายที่ดิน เพราะต่างภาคภูมิใจในพื้นแผ่นดินที่บรรพบุรุษได้สร้างไว้ และหลายคนยังแน่วแน่ที่จะทำสวนต่อไปด้วยเหตุผลว่า *"ทำสวนเพราะชอบอิสระ เราทำอย่างนี้มีความสุข ถึงลำบากกาย แต่สบายใจ"*

วันนี้สายน้ำ ลำคลอง ผู้คน และวัฒนธรรมของชาวตลิ่งชันยังคงดำรงอยู่และยังพอเป็นแหล่งเรียนรู้ทั้งเชิงนิเวศและวัฒนธรรมแห่งหนึ่งของกรุงเทพมหานครที่มีเสน่ห์อยู่

---

[23] มหาวิทยาลัยศิลปากร, คณะโบราณคดี, **รายงานฉบับสมบูรณ์ โครงการชุมชนท่องเที่ยวแบบยั่งยืน (เพิ่มเติม) ย่านตลาดน้ำตลิ่งชันและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง เขตตลิ่งชัน**, 26-27.

บรรณานุกรม

เอกสาร

กรมแผนที่ทหาร. **แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2431 – 2474**. กรุงเทพฯ : กรมแผนที่ทหาร, 2527.

กรมศิลปากรร่วมกับมูลนิธิซิเมนต์ไทย. **กรุงเทพฯ 2489 - 2539 = Bangkok 1946 - 1996**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2539.

กองนโยบายและแผนงาน, สำนักผังเมือง. **ข้อมูลพื้นฐานเพื่อการผังเมือง**. สำนักผังเมือง : กรุงเทพฯ, 2547.

มหาวิทยาลัยศิลปากร. คณะโบราณคดี. **รายงานฉบับสมบูรณ์ โครงการชุมชนท่องเที่ยวแบบยั่งยืน (เพิ่มเติม)** (กิจกรรมการสำรวจ ออกแบบและจัดทำแผนการเพื่อพัฒนาและส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงนิเวศย่านตลาดน้ำตลิ่งชันและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง) (กรุงเทพฯ : กองการท่องเที่ยว สำนักวัฒนธรรม กีฬา และการท่องเที่ยว กรุงเทพมหานคร ร่วมกับ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2551.

ศรัณย์ ทองปาน .“ชุมทางตลิ่งชัน.” **เมืองโบราณ** 32, 4 (ตุลาคม – ธันวาคม 2549) : 45.

สำนักผังเมือง, กรุงเทพมหานคร. **แผนพัฒนากรุงเทพมหานครสู่เมืองน่าอยู่**. กรุงเทพฯ : อัมรินทร์ปริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง. ม.ป.ป.

สุกัญญา สุจฉายา. **ความเชื่อและพิธีกรรมในวิถีชีวิตของชาวสวนคลองบางระมาด ธนบุรี**. ทุนวิจัยสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. **กรุงเทพฯ มาจากไหน?**. กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรม. 2548.

สุดารา สุจฉายา. **ธนบุรี**. กรุงเทพฯ : สารคดี, 2542.

อนุสรณ์ เปิด - เสกวัดธรรมาสน์นักบุญเปโตร 20 กุมภาพันธ์ 1999. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อัสสัมชัญ, 2542.

อเนก นาวิกมูล. **เปิดกรุภาพเก่า**. กรุงเทพฯ : สายธาร, 2546.

อภิลักษณ์ เกษมผลกูล. **มหาสวัสดิ์ 150 ปี มหานทีพระราชทาน**. นครปฐม : คณะศิลปะศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, 2553.

สัมภาษณ์

กมล ตั้งจิตวิสุทธิ์. สัมภาษณ์ 26 กุมภาพันธ์ 2554.

ชวน ชูจันทร์. สัมภาษณ์ 12 พฤศจิกายน 2553.

ชวน ชูจันทร์. สัมภาษณ์ 12 พฤศจิกายน 2553.

ชูศักดิ์ แซ่เตียว. สัมภาษณ์ 4 มีนาคม 2554.

ทวีศักดิ์ หว่างจันทร์. สัมภาษณ์ 13 พฤษภาคม 2554.

นพดล มาเสริมสิน. สัมภาษณ์ 9 มกราคม 2551.

นิธิกานต์ เลิศหทัยกาญจน์. สัมภาษณ์ 13 เมษายน 2554.

บุญช่วย ปานพรม. สัมภาษณ์ 12 พฤศจิกายน 2553.

ประยงค์ (ไม่ทราบนามสกุล). สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2550.

ละออง อึ้งธรรมกุล. สัมภาษณ์ 13 เมษายน 2554.

วัฒนา ตรีวิทยากุล. สัมภาษณ์ 26 กุมภาพันธ์ 2554.

วันชัย นาคทอง. สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2550.

วิชัย ศิริวิไลกุล. สัมภาษณ์ 13 เมษายน 2554.

ไวพจน์ นัตทิม. สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2550.

สุนีย์ จงสิทธิสัจจะกุล. สัมภาษณ์ 4 มีนาคม 2554.

สุรีย์ จุลเสวก. สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2550.